

Над колискою Запоріжжя

Сава Божко

Історична повість (із творів спілки селянських письменників "Плуг")

Гей п'є Байда та мед горілочку,
Та не день, не два, та. не годиночку.

Народна пісня

I

Коли князь підпив, пан Лучко ляпнув у долоні. З'явився старий джура.

— Що бажаєте, ясновельможний?

— Що!? Ще питаєш, худобо ти двонога!

Ян Лучко, довірений князя Дмитра Вишневецького по справах господарчих, підвівся и, хитаючись на низеньких ногах, взутих у червоні чоботи, підійшов до джури й шепнув тому щось над вухо. Той вийшов.

Князь Дмитро нещодавно повернувся з Варшави. А був він по справах своєї служби королівської. Вже 5 років — з 1534 р. — він старостує в двох багатих округах, Черкаській та Канівській, чотири рази від'їздить до Варшави з доповідями й милостями Варшави на дальше панування. Приїхав і тепер пан Вишневецький Дмитро, і, як добрий господар, заслухує звіт про господарчі справи од управителя своїми маєтностями Яна Лучка.

— Так от, пане Лучко, розповів ти мені про ваш похід з челяддю в степи. — Та, щось пригадавши, й замовк.

— Не турбуйтеся, ясний пане: те, про що я не сказав, через хвилику саме за себе скаже.

— Та що ж воно? Коней хороших степових чи сам мені вчора показував, шаблю в дорогій оздобі ще на воротях підніс...

— Почекайте хвилинку, ясновельможний.

— А воно, правду кажучи, цікаво, коли зразу тобі не кажуть...

На півслові князь зупинився й підвівсь за столом, прикладаючи руку до серця.

— Що ви, пане? — напівголосно промовив Лучко, — це ж полонянка.

Так, це була полонянка, захоплена Лучком вкупі з іншими дівчатами в аулі. Довгі чорні коси спадали через плечі, підіймалися на круглих напівоголених смаглявих грудях і, перекручуючись гадюками, торкалися її круглих стегон.

Вишневецький ще раз приклав руку до серця, але опам'ятався. Вийшов з-за столу й підійшов ближче. Дівчина стояла й спокійно дивилася. Очі — терен.

— Перший раз таку красуню бачу, — прошепотів напівголосно князь Дмитро, —

перший раз.

Далі круто повернувся до Лучка.

— Пане Лучко, ціла? — спитав він грізно.

Той не зрозумів і здвигнув плечима. Тоді Вишневенький почервонів, як рак і, схопивши пана Лучка за петлі, струсонув.

— Говори, собача кров? Ну, говори, бо задушу! — і тряс далі.

— Ну? — дихав він.

— О, ясний пане! — напівхриплим голосом, одкашлюючись, промовив пан Лучко. — Невже ж ваша милість могла допустити, щоб ваш вірний слуга насмілювався доторкнутися своїм брудним тілом до того, що сам Аллах уберегав ясновельможному?

— А я думав... я думав, ти мені збрешеш і скажеш, що вона вже побувала в паскудних якихось руках...

Під час балачки дівча захвилювалося. На чорних довгих віях заблищали дві сріблячки. Джура подав їй вина.

— Виведи, — наказав князь Дмитро й став ходити по горниці.

Лучко наляв ще по чарці й подав Вишневенькому.

— За чорні очі, панове!

Той ходив, не звертаючи уваги. Пройшовсь раз-два, далі круто;

— А! За чорні очі? Давай!

— Пан, я бачу, чимось заклопотаний, чи не залишив пан у Варшаві блакитнооку?

Вишневенький перекинув у рота чарку й далі ходив.

— Так дозвольте, ваша ясність, на ніч привести?

— Що? Чернооку? Не треба. Поки що не треба. Одне, що зараз мабуть запізно, а по-друге, з дороги, а по-третє, сказати вам, пане Лучко, — я у Варшаві, в палаці князя Вепжека так задоволений, що жінки аж обридли. І знову ходив князь Дмитро Вишневецький, староста Черкаський та Канівський з кута в кут своєї світлиці.

А надворі стояла літня ніч. Крізь відчинені вікна високих хором князевих летіли пісні з села Дикий Кут, що далеко розкинулось, нависло десь внизу. Звідти через високі князівські двірцеві мури й густий сад долітали звуки села то веселі з скрипками й бубнами, то, коли ті раптом стихали, — смутні й жалібні, як одвічна селянська доля.

— Живують, — кинув Вишневенький на вікно, — а як урожай?

— Не турбуйтеся, ясновельможний, хліба ще позаторішнього миші точать.

— Не про голод мова, пане Лучко, а навпаки, куди будемо дівати добутий хліб?

— Хм? Куди — в комори, ваша ясність, і хліб, і сало, і пшоно — все в комору.

— Покиньте ви, пане Лучко, жартувати. А послухайте, що я вам скажу. У Варшаві я бачився з посланцем од турецького султана. Приїздив робити угоду з панством, щоб покинути раз назавсіди ворожнечу, а саме головне, почати торгівлю хлібом.

— Як так? — здивувався пан Лучко, — а як же він пропонує торгувати?

— Звісне діло: через Буг, Дністер до Очакова та Білгороду, а там на турецькі галери та до Царгороду й далі. Та зрештою це нам нецікаво. Тут річ у тім, як би нам повести справу торгівлі?

— Нам? Ей, не говоріть, ваша ясність, у нас же татари своїми наскоками з дворів тягнуть, а так...

— Пане Лучко! — аж крикнув Вишневецький.

— Що?

— А ось що. Нам треба заволодіти Дніпром, треба зробити так, щоб наші човни, переповнені пшеницею, могли вільно проходити аж до Очакова, і я це зроблю. Я доведу тим випеченим варшавським муцикам, що з головою можна й на кресах бути господарем!

— Так як же ви зробите, ваша моць? Кажіть скоріше!

— Ага! Кортить? Треба збудувати внизу на Дніпрі фортецю й завести в ній свою залогу. Цим ми вб'ємо двох зайців: і хліб провозитимемо, і буде нам безпечніше від татар.

— Так то воно, пане Дмитре, так. Та не забувайте й того, що коли цікавляться турки нашим хлібом, то не менш їм потрібні будуть і полонені з наших селян, що їм постачають татари. Останні не погодяться на таку вигадку, й не буде діла.

— Буде! Кажу — значить буде. — А потім того, — додав пан Лучко, — хто вам буде тую фортецю будувати? Коли будують тут поблизу, то всі зацікавлені у власній охороні, а хто піде будувати під самим носом у татар?

— Як хто? А хто будував оці хорони, хто будує палаци князям Острозьким, Ружинським, Радзивілам? Поспільство, селяни, — ось хто. .

— А коли не захочуть?

— Батогів! Челяді наказати, щоб у три нагаї гнали. Та ви знаєте, які права в цьому надаються панству після останнього з'їзду шляхтичів у Варшаві? Бити, псячу кров, коли не слухається й не робить, — ось що сказало все благородне панство на тому соймі.

— Побачимо, — сказав пан Лучко. — А тепер доброго сну.

— Пора й мені, — сказав і Вишневецький.

II

Челядник Марко Голий не пішов на село. Він десять разів перемивав свого коня, якого добув у татар під час останнього наскоку, чистив рушницю, пістолі, а особливо шаблюку. Він нею зарубав старого татарина, що не хотів віддати свою доньку. Рубався старий, конем втікаючи, а за спиною в нього дівча було. Коли б не оце дівча, проткнув би Марко списом старого татарюгу, та жаль було дівчини. А ще більший жаль бере його, коли згадає ту хвилю, як пан Лучко забирав її в нього тоді ж після бійки до себе... Він її бачив і під час повороту додому. А під час перепочинків він їй води подавав, їсти. І хоч вона й плакала, й сумна була, а все ж таки брала з його рук хліб і печене м'ясо, пила воду и навіть шептала щось.

— Може, дякувала, — мріє Марко, а далі згадав останній час. Під'їхали до двору. Вона вкупі з іншими дівчатами під охороною входила до панських хором. Порівнялася з

ним, що стояв останнім біля порогу і тихо, тихо з-під чорних очей:

— Прощай, козаче...

— Невже вона знає по-нашому? Звідки? Де вона тепер? Хоч би вісточку передала. Чи замучив Лучко, чи самому Вишневецькому передав?

— Глянцюй її та точи, бо знову скоро пригодиться, — вчулося Маркові над самим вухом. Оглянувся. Перед ним в сяйві каганця стояв старий Яким, — джура Вишневецького.

— О? Чого не ви, пане Якиме, у нас, челядників? Не подоба джурі самого князя та заходити до простих людей, іде й у таку добу.

— Тс-с! Молодий та мудрий. Ходім лишень зо мною.

— Куди?

— Сам узнаєш. Ну?

— Чи ходім, то й ходім, — промовив той і, повісивши шаблю через плече, вирушив за ним.

Темна ніч сховала їх в себе, як сховала і ту нараду, що відбулася в князівській світлиці...

.....
.....

В селі тихо й спокійно... А над селом угорі золоті стовпи комахні то підіймаються вище, то знову падають. Золотить сонце комахню, хрести нової церкви, що стоїть на горі, а хорони князя Дмитра Вишневецького, високі та білі, аж рожевим пилом окутуються із західного боку.

Повертаються косарі з в'язальницями. Спокійно, лагідно. Тут і там із зелених садків піднімаються стовпи диму, — варять вечерю робітникам удома.

А на річці панські челядники гвалт підняли: купують коней, ті кричать, іржуть.

Все це бачить і чує старий Охрім Голий. Сидить на призьбі, поглядає з-під своїх натруджених рук туди, де заходить сонце. Багато разів вік за останні часи спостерігав його захід, а сьогодні все ж здається воно не таким, а чомусь кращим.

— Невже й сонце міняється, як і все навколо?

А змінюється все. Ось недавно він, молодий та зелений, вкупі з товариством покинули паків аж під Острогом та втекли сюди на вільні землі. Втікаючи, померла перша дружина Охрімова в дорозі, не залишила й дитини од себе. Хоч і погорював поки що, але ж зате ні тобі панщини, ні тобі одбучі якої — живи, як птиця. Там, де зараз розкинулося поле, — чагарники та трави вищі за чоловіка були. Тільки отут, де зараз пишаться хорони князя Дмитра, була невеличка прогалина. Отут і осілися вони господарювати. Земля родюча, зерна на два роки дівати нікуди було. І все це недавно. Оженившись Охрім удруге, пожив років зо три. А потім літ 18 назад татари пограбували, заховавсь він з малим Марком в чагарники, а жінку забрали. Забрали й сусідських. Жалко всіх старому. Але ще більший жаль бере, коли пригадає свою вагітну дружину, яку, оповідають, прив'язали до коров'ячого хвоста й вкупі з іншими та худобою погнали на Крим.

А Марко, єдиний син старого Охріма, покинув старого, не схотів робити вдома й пішов до хором служити.

— Ой, красунь же, — кажуть люди, — ваш Марко. Та що той стан, та що ті брови, а очі, мов терночок. Увесь у матір — хай їй легенько згадається, де вона є, та хай царствує, якщо померла. От якби тоді та дочку привела. Ото краса була б. Та забрали харцизи-татари...

Повертаються з річки челядники панські. Між ними й Марко.

— Добрий вечір, тату, — почув старий над вухом.

— А? Здоров, синку. Чого ж ти вже так одцурався, що й очей не показуєш? Мало того, що селяни звуть панським катюгою, та вже й рідного батька забувати став.

— А кого ж я тут катую? Я ж, здається, по нашому селі ще ніколи за даниною не їздив?

— Так по інших селах дереш шкуру з нашого брата в панські хороми. Та тягни з людей, але ж батька рідного не цурайся. А то бач, які жовті чоботи надів. Це ж пан з Варшави привіз?

— Ой, тату, краще б мені не бачити зроду-звіку цих чобіт, — сказав Марко й сів поруч батька.

— Прив'яжи, синку, коня до тину, чому ти його в руках тримаєш?

— Ще не звик. Татарський. Одбив у татарина, як робили наскок на Аслам-Кермен.

Любується Марко, а батько:

— А дивись, синку, в тебе очі молодші, чи то з гори од хором летять вершники на село, чи що?

Марко глянув. З гори дійсно летіли десятків зо три панських челядників. Ось ближче, ось він пізнає старшину Вовка. А той підбіг та:

— Сидиш тут, вражий сину, цьому старому псові в рот беззубий дивишся, як ворона в кістку, а панського наказу не виконуєш!? Тпр!..

— Якого наказу?

— Як якого? Доброго челядинця маєте? Козаком зветься? Та знаєш ти, що для надвірного козака воля пана — божя воля?

— Не лай його, — він син мій, тому й одвідує.

— Мовчи, старий собако! — Свиснув гарапник, обвившись навколо сивої голови Охрімової. Не встиг Марко й зглянутися, як Вовк з челядинцями тільки куряву за собою послали, а старий лежав з розбитою головою. Кров юшилася цівкою... Куля, що була на юнці гарапника, пробила скроню. Старий помирав.

— Прощай, синку... Воля панська — воля божя...

III

Вже й стемніло, а по селі йшов стогін і гвалт. Кричали чоловіки, плакали діти, голосили жінки. А через все це час од часу свистали гарапники й чулося:

— Виходь! Кажу тобі, — виходь! Або:

— Та бери сокиру, старий чорте, що ж ти голими руками пилятимеш дуба, чи дурним своїм носом довбатимеш човна?

— Та куди ж я піду з малою дитиною?

— Чорт її не візьме так само, як і тебе! Попечеш дві доби хліба та й прийдеш.

— Та кому ж це так їсти забажалося, щоб його, сучого сина, черви поїли!.. — кляла, обливаючись слізьми, стара Петриха...

.....

.....

Коли зовсім стемніло над селом, тоді весь ліс, що по той бік річки, ожив. Горіли вогнища, підіймаючи червоні голі руки до темного неба. А з лісу чувся дзенькіт сокир, тріск дубів, що після столітньої стоянки падали, ламаючи молодняк.

Кричали панські челядники:

— Гей ти, опудало чортове! Чого ото вже поперека треш? Чи хочеш, щоб гарапником почухав?

.....

.....

Марко не чув, як вигнали селян. Він найшов у старого в сінях лопату, перекинув батька через коня й тільки закурів через гору, за село. Там на могилі, що стоїть якраз над великим татарським шляхом, він спинився й спустив полеженьку тіло з коня.

Припнувши коня за повід до кам'яної баби, він сів над батьківським трупом і замислився.

Опущений на землю батько обперся спиною об кам'яну бабу, — ніби живий сидів. А дуже часто траплялося, ще коли Марко був маленький, приходив сюди батько з ним. Він вилазив на бабу, а батько сідав отут і замислювався. Бувало щось копає батько, риється в землі, а Маркові що? Плига далі з баби, не дивиться. Часто ходив батько на оцю могилу й бувало говорив, щоб і поховали його тут, коли помре. Тому й привіз його сюди Марко.

Кінь захріп і поступився на Марка. Той прокинувся. Восьмеро вогників тріщало й наближалося до могили.

— А тю! — крикнув Марко; вогники одскочили, але замість тріску почулося навколо могили:

— А-гу-гу-у-у! — довге та жалібне розляглося степом. — А-гу-гу-у-у!..

Одчепивши од сідла лопату, Марко старанно почав копати батькові яму. Хоч і не з жахливих він був, але мороз якийсь по спині йшов під звуки вовчих пісень. А головне боявся Марко, щоб кінь не переполохався та не забіг.

Заклопотано він все дужче тиснув на лопату, коли раптом щось брязнуло. Місяць, що підбивався на сході, освітлив розбитий лопатою горщик, а в ньому купа золота.

— Ага? Так ось чого батько нагадував про те, щоб його тут поховали та щоб я сам викопав могилу! — пригадав Марко.

Чув Марко од старих людей про скарби зачаровані, жах брав колись, слухаючи казки. Але тепер він не злякався. Одв'язавши мерщій од сідла зайву торбу, вигріб з

ямки туди червінці й копав, доки втомився. Землі накидано було чимало й Марко насилу вибрався з ями. Нахилився до батька, подивився на чорну смугу, що гадюкою повила стару сиву голову.

— Прощай, батьку! Спи. Ти не був челядником і для тебе панської волі не було.

Кінь захріп, коли Марко випалив з пістолі два рази до зелених вогнів-вовків, і вихром поніс до села, а через нього на гору, До палацу.

IV

Цілий тиждень збирався пан Дмитро Вишневецький. Цілий тиждень пан Ян Лучко літав з Черкас до Канева, заїздив у Боровиню, Кумейки, Корсунь, стягав все челядників – козаків панських реєстрових.

А сам пан Дмитро походжав по господарству з вірним старим джурою Якимом та доглядав за печивом хліба, заготівлею сала й борошна з пшоном.

Сиділи вони якось з Якимом увечері над вікном, що виходило на село та річку з лісом. За річкою палали вогні. Там під доглядом старого вірного челядницького Вовка спускали на воду нові байдаки. Десятків за вісім мабуть їх збудовано за три дні. Все село кинуло жнива, а працювало день і ніч.

— Так кажеш, що цих селян не можна буде брати з собою? — кивнув Вишневецький на ліс.

— Та якби вам, ясний пане, сказати... — затнувся старий Яким. — Воно то, коли ваша сила, так і можна, але не по-божеському це буде, ваша ясність.

— Гм. Не по-божеському, кажеш? А ну побачимо. Поклич сюди попа.

Через п'ять хвилин домашній піп, низько нахиляючись, переступив несміло поріг.

— Слухай, отче Карпе: коли я завтра заберу своїх людей, чоловіків розуміється, з собою, — по-божеському це буде, чи ні?

— А куди забирати збирається ваша милість?

— Куди? Ну... от хоч би супроти невір, бусурманів-татар воювати.

— А хіба вашій ясності мало козаків-челядинців до війни, що збираєте посполитих селян під час жнив?

— Я тебе, отче Карпе, не питаю, коли кого й стільки буду брати, а запитую знову: треба за віру боротись з бусурманом?

— А-а?.. А як же, ваша ясність, — зрадів отець Карпо, — неодмінно треба...

— Молодець ти у мене, отче Карпе, — зареготав пан Дмитро й погладив свого чорного вуса. — А за це — гей, Якиме, вина отцеві Карпові!

Над колискою Запоріжжя

Коли випили по восьмій, Вишневецький піднявся та до отця Карпа:

— В тебе дяк удома?

— Дячок?.. Гм. Як би вам сказати... здається нема. На село пішов.

— Чого?

— Та... та не знаю, певно, хтось занедужав, покликали.

— Казали челядники, що Вовк старого Охріма вбив гарапником, — додав Яким.

— Що? — здивувався князь Дмитро, — Охріма Голого вбито? Щось не віриться, Якиме.

— Що, ваша ясність?

— Поклич його сина Марка, я сам довідаюся зараз!

Коли Яким вийшов, князь пройшовся по хаті разів зо два та:

— Отче Карпе!

Той хилив ківш вина однією рукою, а другою одхиляв на грудях хреста, щоб не закапати святині.

— Отче Карпе!

— Ап-чхи-тьфу... Га?

Вишневенький знову пройшовся по кімнаті, а далі:

— Ти в чорта віриш? Га?

— Та, як би вам сказати?.. Коли він предстане в образі людини, поневолі злякаєшся.

— Ага? Боїшся? — і він підійшов до нього впритул. — А знаєш, що я зараз покажу тобі чорта?

— Угу, — пив далі отець Карпо.

— Почекай, хай-но прийде джура.

.....

А старий Яким будив у челядній Марка.

— Ну чого тобі, старий чорте, треба? Тільки очі заплющив, а його чорт несе?

Підвівся.

— А? Пане джура?

— Цс-цс... Слухай. До цього часу пан був заклопотаний зборами в подорож, а тепер покликав попа і мабуть сьогодні її, голубоньку, знівечить.

— Як? Піп? — затіпався Марко, — дівчат нівечити піп, а людям над могилою вовки співають?

— Цс-цс...

— Це ж паскудство! — схопився Марко з постелі.

— Годі! Умова: ти нічого не знаєш, де дівся твій батько.

— Чому?

— Слухай та живо, бо пан нетерплячий. Коли пан Дмитро Вишневенький перший раз приїхав сюди й став будувати палаци, твій батько весь час, коли ще був живим, з'являвся йому вві сні й хотів задушити. Але пан завсіди клав з собою у постелю хреста й тим себе заспокоював. Батько йому хоч і бачивсь уві сні, але він брався за хрест і той ніби казав: "Не беру живим, візьму мертвим, бо умру я без хреста".

— Так і казав?

— Так. Марко здригнув.

— А слухайте, пане Якиме, чому якраз батько ворогував з паном Вишневеньким? —

сказав він, одягаючи на плечі кармазина.

— Бо це місце, де зараз є село, перший прочистив твій батько, й коли забирав всю цю округу пан Вишневецький під своє володіння, то обіцяв своєму старому, що не буде селян нікуди займати до самої смерті, а коли вмере, то поховати його на тій могилі, що ходив твій батько.

— Чому ж якраз на тій могилі?

— Бо, кажуть, ту могилу також насипав твій батько із своїм товариством.

— Так чому я мушу мовчати про батька?

— Тому, що раніш аніж князь догадається поїхати на ту могилу, нам треба самим там побути і то найскорше. Там є скарб.

Марко був зовсім виходив з Якимом, далі сіпнув його назад, підвів до стайні і, порившись у сіні, показав старому торбину.

— Півділа зроблено! — аж крикнув той. — Біжи мерщій до старої знахарки й купи в неї сон-трави, та скорше.

— А як панові скажете?

— Я князеві скажу, що ти у дівчини й за тобою послали. Візьми з собою торбину всю й грошей не жалій.

.....

.....

У світлиці тимчасом князь турбується:

— Ну? Де Охрім Голий?

— Ясновельможний нехай не дуже поспішаються, бо Марко у дівчини, й за ним послали.

— Ага? Тепер, Якиме, покажи панотцеві Карпові нашу полонянку.

— Так ото такий чорт? Ха-ха-ха! — похитуючись і плутаючись в рясі, зареготався отець Карпо. — Давайте сюди, — ми його чесним хрестом господнім. Хе-хе-хе!..

Яким все чогось вагавсь і не йшов по дівчину. Вишневецький ходив мовчки й крутив довгого вуса. А далі:

— Якиме! Дать сюди полонянку! Пора вже з нею упоратися, а то й справді щось дуже безпечно їй живеться.

— А може, ласкавий пане, дозволите почекати на Марка?..

— Мовчи. Що, думаєш, йому першому дам? Не було такого, щоб челядникові доводилося першому те, що по закону належить шляхтичеві. Правда, отче Карпе?

Отець Карпо щось кинувся вчитувати з святого письма, але, не знайшовши відповідних слів, спинився та:

— Не побажай жони ближнього твого.

Побічні двері відчинилися й звідти вийшла полонянка. Але в той саме час з другого боку почулося:

— Дозволите, ваша ясність, зайти? — увійшов Марко.

— Ага. Якиме, ти з нею найшов спільну мову, то скажи їй, щоб вона не журилася, — звернувся Вишневецький до джури. А до Марка:

— Ну, козаче, де ж твій батько?

— Гадаю, ясновельможний, що вдома.

— А ти знаєш, що твого батька вбито?

— Ой! — простогнав Марко. — Ой, боже...

Яким щось говорив весь час з полонянкою пошепки, щось ніби наказуючи.

— Якиме, скажи полонянці, хай наллє цьому юнакові чарку, — кинув крізь зуби князь Дмитро.

Після відповідного знаку вона взяла кухоль з вином і наблизилася до Марка. Той стояв і в нестямі кусав губи. А вона спокійно, лагідно подала чарку й низько вклонилася. Із рук Марка випав манюсінський пакуночок. Мент, — і полонянка вже стояла біля Якіма, підхопивши той пакуночок...

Отець Карпо, що до цього часу стояв роззявивши рота, витер кінцем ряси слину й підійшов із чаркою:

— Якиме, скажи їй, хай наллє і мені.

— Стій, отче! — гримнув Вишневенький. — Пить, — так усім разом. — Наливай! — крикнув він на полонянку.

— Панове! — закричав Марко і кинувсь до вікна.

— Що там?

— Що там? — кинувся и собі Вишневенький.

— Останній човен спускають — завтра їдемо, — весело промовив Марко, перегинаючись у вікно і зацікавлюючи інших.

— Вже налляла, — дав знати Яким. Всі обернулися. Полонянка, усміхнувшись, подала чарку

Маркові, а іншим указала поклоном.

— Хай живе... — хотів промовити отець Карпо, але, сьорбнувши пів чарки, захитався і сів, мов непритомний.

— Ото ти такий? — зареготав Вишневенький і перекинув поставець у рот.

Трохи поморщившись, він хотів щось сказати, але в ту ж мить впав додолу.

— Куди ж далі? — спитав після всього Марко. — Доки сон-трава робить своє діло, на Крим, — відповіла спокійно полонянка.

Через годину два вершники летіли по великому татарському шляху в степ — на Крим.

V

Село ще зранку гвалтувалося. Чутки про таємничу пропажу старого Охріма збентежили односельчан. Старі поважні діди й баби ще зранку, як комахи на сонці, обліпили хату й подвір'я

Охрімове. Хитали сумно головами, щось тихо перебалакувалися. Молодші з селян хотіли йти на поле: ще до зорі наклепали коси. В'язальниці наварили ще до схід сонця страви на цілий день і збиралися наливати в глеки та й собі йти на поле. Але ніхто

перший не посмів рушати.

Час од часу через тин висовувалася чоловіча або жіноча голова й поглядала на край села до подвір'я старого Охріма. А через півгодини до Охримовбі хати йшло старе й мале. Все село відчуло втрату старого й чомусь боялося.

Та як його й не боятися, коли ще за Охримового життя говорили про злі наміри пана Вишневецького обкласти селян тяжкою даниною. Та боявся, кажуть, князь Дмитро. Ось вже десять років, як тая подать тяжка з'явилася в околиць волостях, а в селі Дикому Куті її не було.

— Все через Охріма, все через нього, — голосно казала баба Петриха, — доки був він, голубчик, доти й жилось нам вільно, а тепер... Де він, оборонець наш, подівся? І на кого ж він нас, убогих, покинув...

І почала причитувати баба Петриха та оповідати, як вони жили під Острогом на землях князів Острозьких, як тяжко було панщину робити та які побори чинили князі та дрібна шляхта над бідним селянським людом...

А люди слухали й сумно хитали головами.

— Та що їхня панщина, як і в нас не згірше, — обізвався старий Стус. — Пішли б ви подивилися, що по тім боці робиться вже три дні. Вже перерубали півлісу, а там човнів цю ніч напускали, так і оком не скинеш.

Весь Дніпро захряс човнами.

Ой, дума щось наш князь Дмитро, дума, — пророкувала стара Петриха, — буде нам тепер, ой, буде горе...

— Та хоч не кажи так жалібно, стара...

— Пан іде, пан іде, — зашепотіли по натовпові...

— А челядників скільки — щоб це значило?

— Розсипаються по одному, обступають село.

— Ой, матінко, що ж це воно буде?

Купа кінноти, що виїхала з воріт князя Вишневецького, розсипалась по узгір'ю й обступала село.

На селі і в Охримовім дворі затихло. Притаїло дух.

Князь з челядниками-козаками наблизився до натовпу. Поруч із Вишневецьким на низенькому татарському коні сидів на охляп піп, отець Карпо. В цей саме час з-за річки підійшли селяни, що три дні довбали човни. Обірвані, стомлені, а дехто з перев'язаною рукою чи щогою.

Князь Дмитро сидів мовчки, насупивши брови й роздираючи вудилами рота своєму коневі, крутив вуса. Молоді челядники гарцювали на своїх лихих, згорда поглядаючи на обідране поспільство й час од часу підморгуючи дівчатам і молодицям.

А зо всіх кінців села, що розтяглося по узгір'ї над Дніпром, челядники зганяли селян.

Коли зібралася вся сільська громада, князь Дмитро піднявся на стременах і дав знак. Тихий шепіт зляканих, здивованих селян зовсім зтих.

— Православні! — почав князь...

Отець Карпо зняв бриля й перехрестився. Люди, дивлячись на його, й собі стали хреститися.

— Злі татарські ватаги з давніх-давен турбували ваші оселі. Ще десять літ назад мене запрохав наш селянин Охрім Голий, щоб я тут оселився захищати вас од лихої татарви. Я й згодився. Покинув навіть свої палаци з Черкасах та Каневі та переїхав до вас у ці краї.

— Спасибі вам, паночку, захищали, хай вам Бог здоров'я дає...

— А найдужче за останні три дні, — стиха додала перев'язана щока.

— Так от, мої вірні друзі. — продовжував далі Вишневецький, щоб уникнути надалі татарських наскоків, я порішив збудувати на Дніпрових порогах фортецю.

— А чому ж так далеко?

— А може б збудувати поблизу, ось хоч би на Інгульці — не так далеко. А то — на порогах.

— Так ото на те й човни будували?

— Та зараз же жнива! Куди ж ми виїдемо так далеко?

— Та й чого ми маємо їхати? Челядники-козаки на те й існують, щоб захищати поспільство,

— Вони правду говорять, — промовив до князя старий Стус. — Коли ваша милість приїхали сюди й стали закладати палац, тоді ви казали Охримові, що будете своїми челядниками захищати нас. А тепер замість того не даєте людям зібрати хліба, що ось вже три дні сиплеться.

— Ні, пане, не підемо ми з вами проти татар.

— Та й самі ви, ваша ясність, подумайте, куди б ми всі поїхали? Хай би вже їхали, хто охочий, а всім їхати ніяк не можна.

Голоси з натовпу були все сміліші й сміліші.

— Куди він нас хоче вести? — чулося із двору Охріма.

— А жінок та дітей на кого покинемо?..

Князь Вишневецький мовчки хмурив брови й все дужче тиснув за повід свого коня.

Коли гвалт зчинився ще більший, старшина челядинський Вовк щось сказав одному з челядників, і той вихром помчався навколо села, а за ним ще десятків зо три челядників.

Хвилина, і село знову було оточене челядинськими вершниками.

Люди захвилювались ще дужче.

Ті з челядинців, що залишилися, тісніше оточили натовп.

Князь Дмитро кивнув отцеві Карпові, і той, піднявши догори хреста, виїхав з осередку челядинців до натовпу.

— Православні! Христос і його мати діва Марія навчали колись людей слухатися пастирів мудрих і терпіти до кінця. Я ж бачу серед ви:, розбрат і неслухняність. Коли ваш мудрий пастир, його милість значиться; кличе охороняти віру православну — ви, замість служби Богові й порятунку од нечестивців його віри, впадаєте в користолюбство...

По натовпу пройшов вітрець, і він, як очерет на зорі, зашепотів. Щодалі отець Карпо радить нам слухати пастиря і отця, мовляв, нашого князя Дмитра. На жаль, нема нашого дійсного ватажка Охріма Голого. Бо коли ми з ним та з Іншими покійниками, хай царствують, сюди прийшли з-під отих самих Острозьких пастирів, то нам в боротьбі з чагарниками й дичиною в полі, з звіром та гадюками в лісі ніхто не допомагав. Все це поле, що зараз оброблюємо ми та й пан Вишневецький, — все це ми своїми м'язами обробили і не було в нас пастирів. Ми навіть Богу в цім пустирі забули молитися...

— Замовкни, рабе неслухняний! Нечестивцю паскудний! — вступився отець Карпе.

— Не займай, — тяжко дихаючи, перервав князь Дмитро, а сам залізним поглядом врізався в старого Стуса.

— Не затикайте рота! — почулося з натовпу.

— Кажіть, діду, далі!

— Говоріть!

— Так от, — продовжував Стус, — коли приїхав до нашого невеличкого села князь Дмитро Вишневецький і спитав у нас, найстарших, на яких би ми умовах пристали до нього, то ми сказали, що охороні од татар ми дуже раді, але ми не бажаємо й опіки отих пастирів, про яких ми чули од отця Карпа.

— О, блюзніре нечестивий, — протяг отець Карпо, — вирви язик свій смердючий з пащі своєї пагубної....

Вишневецький знову перебив його.

— Пан Дмитро, — повагом казав далі старий Стус, — пообіцяв не займати нашого добробуту й захищати нас перед татарами. Кращі й хоробріші з наших вояків пішли до нього в челядники...

Челядники чванливо загарцювали навколо пана Дмитра, Дехто лагодив гарапника.

— Та замість того, щоб боронити, вони убивають нас же. Я на власні очі бачив учора ввечері, як Микола Вовк убив гарапником нашого улюбленого старого Охріма...

З злости князь Вишневецький так затяг повода, що кінь став на задні ноги.

Всі охнули.

Хвилину кінь зберігав рівновагу, далі став хилитися назад.

Злосна рука князева закам'яніла на передній лучці сідла. Ще хвилина — й князь під конем... Але так не сталося.

Блиснула Вовкова шабля, лопнули поводи, а поранений кінь рвонувся вперед. Кованими передніми ногами вдарив по сивій Стусевій голові й прямо через натовп, по вулиці... Страшний крик розірвав повітря. Крик жаху й одчаю.

— Держіть коня!..

— Держіть!

— Держіте. Ой-ой, рятуйте!

.....

.....

VI

Через тиждень більш восьми десятків човнів пливло серед диких крутих Дніпрових берегів. На передньому з них ватагував Вовк, а на задньому з перев'язаною головою сидів князь Вишневецький.

Сонце було вже на захід, а порогів не було видно. Тільки з самого ранку чути було якийсь шум, що чимдалі перетворювався в рев.

На передньому човні гурт челядинців завів пісні. Її підхопили інші челядинці з передніх човнів.

Та тільки з передніх. Більшість же мовчали Там пливли селяни. На одному з човнів поміж двома чоловіками точилася потихеньку розмова.

— Так, кажеш, живий?..

— Вовк спас, та не так Вовк, як його кінь.

— Як же так, що кінь?

— Та слухай же. Вийшов ото я з своєї хатини, та тільки зібрався йти. на галас, коли дивлюсь — летить по вулиці князь на коні, а через хвилину — Вовк слідом. Я спершу захилився за стінку, а коли вони мене поминули, виліз на драбину, що біля хати стояла, та й дивлюся, куди вони розігналися.

— Ну?

— Та не нукай, а слухай далі. Князь попереду, а Вовк за ним, та прямо на татарський шлях.

— Певно, кінь татарський?

— Та не перешкоджай же, — сердився оповідач. — Та от, кажу, як чкурнули вони по шляху... Дивлюсь, наганяє Вовк, навіть наперед заскакує, а не вхопить — нема за що.

— А за хвіст? — спитав слухач і зареготався.

— Бабу свою чортову за хвіст, — засміявся оповідач. — Та не перешкоджай, бо не розкажу.

— Не буду, їй-право, не буду.

— Так ото Вовк, кажу, ловив, ловив — нічого не виходить; що зіб'є його з шляху на царину, а він знову туди, та все далі од села, все далі...

— А-а? До татар, значиться?

— Та вже ж не куди. Бився ото він, бився — нічого не виходить.

— А що ж князь — сидить і не впав?

— Та що ж він зробить, коли повідка нема, а кінь летить скільки духу? Так Вовк тоді як вхопить шаблюку та як вдарить по задніх ногах, так кінь князів тільки мельконув.

— Зарубав?

— Та ні, спершу лише задні ноги підсік, а далі пристрелив.

— Ой, Вовк же отой. Коли б його у князя не було, що б він без Вовка робив?

— Найшлися б ще підлизи. Отже, чув, що Марка Голого хотів уже Вишневецький в пани пошити, та не пошанувався.

— Це Охрімового сина? А розкажи мені про це, бо я цілий тиждень сидів у лісі за отими чортовими човнами й нічогісінько не знаю.

— Диво. Не чув? Та про це все село говорить. Привіз ото пан Лучко, управитель князів, йому з татарського наскоку татарку, та кажуть таку гарну, що...

— Та це ж кому — "йому" — Маркові чи панові?

— З тобою, Семене, говорити, так гороху треба наїстися. Розуміється, цю князеві, а досталася вона Маркові.

— А! Здорової Та й де ж він її дів?

— Там де й сам. Зникли, а де, — невідомо. Та звісне діло де — в Криму.

— Так що, можливо, як Бог дасть, з татарами зустрінемось, то й земляка побачимо.

— Що кажеш? Та кажи дужче, бо нічого не чути.

А почути, дійсно, було трудно. Рев води на Дніпрових порогах не давав нічого розібрати. Самих порогів ще не було й видно, але, судячи по рожевому стовпі водяного пилу, осяяного західним сонцем, можна було догадатись, що до них залишилося верстов з 10-15. При прискороному ході човнів це значило всього дві години. Вовк дав знак, і човни стали наближатися до берега. Першими висадилися селяни з лопатами, сокирами, далі стали вигружати частину харчів, що необхідно було на вечерю. Більше тисячі чоловіків розташувалося над крутим берегом Дніпровим. Сотні вогників осяяли дикий степ татарський.

Тут заклалася перша козацька стоянка. Тут же чекали, доки пан Лучко прибув з кіньми й худобою та харчами, що йшли сухопуттю.

Коли Вовк вкупі з іншими челядинцями вивідали, куди й як проникнути на Хортицю, вміть одданий був наказ туди перебиратися.

П'ятдесят пар волів цілий тиждень тягали по сухому човни, щоб обминути цілу низку порогів та добратися до теперішньої Хортиці.

А як же важко було працювати, особливо селянам!

Ледащі — козаки-челядинці Вишневецького — більше доглядали, аніж працювали, хоч і було їх достобіса. Надривали ж печінки собі селяни.

Та не так ще під час переволоків, як на самій Хортиці.

Тут зробили так. Одна частина козаків-челядників несла варту. Виїздили в степ. Чатували на татар, а друга несла внутрішній догляд за всім: стерегли майно, підганяли на роботу селян, що рубали столітні хортицькі дуби й будували оселі — курені й стіни — обору для фортеці. Тяжко доводилося. Вдень спека, вночі вогкість болотяна, холод і комарі.

Нарешті-таки все було зроблено. Та не одпустив Вишневецький Дмитро князь тих селян, що забрав з собою, на домівку. Примусив їх нести сторожу поруч із козаками. Та й несуть.

А сам Вишневецький став наїжджати на оселі кочові татарські, що підходили поблизу до Хортицького лігва, яке після Січчю назвалося.

.....

.....

VII

Прожили спокійно козаки на Січі з князем Вишневецьким з півроку. Не раз було зроблено наскок на татар, не один табун одігнав і не один віз добра одвіз до панського двора, на волость, пан Лучко — управитель Вишневецького.

Сидять раз на варті наші знайомі, що розмовляли в дорозі, Семен Дубовий та Микита Голуб. Місце їхнє — південний кінець острова Хортиці. Вартують вони по цілому тижневі. Тут у них казанок, триноги й пшоно з салом. Один дивиться, — другий обід, сніданок чи вечерю варить або рибу вудить тут же з кручі. Зайшла черга Семена Дубового. Він, звичайно, став на вершину скелі, що найбільше за всі піднімалася над іншими. Став і дивиться. Кругом все, як слід. Шелестить і гнеться очерет од прудкого бігу води, хиляться верби, звисивши гілля до лону Дніпрового. За ними круча, а далі степ. Зелений поблизу й синій, синій в даліні.

— Микито!

— Га?

— А йди-но сюди, та живо!

— Чого? Ну, що тут в тебе?

— Як що? Бачиш, он по тім боці Дніпра верба на кручі?

— Ну?

— А од неї вниз коріння...

— Ха-ха — от диво! А де ж ти бачив, щоб коли верба росла догори корінням!

— Та не смійся. В других же коріння не видко, а в тієї он, як гадюки, повилися додолу.

— А! — протяг Микита. — Не гадюку, а бачу під корінням живу людину.

— Та придивись, вона либонь намагається щось сказати?

— Еге.

Людина по тім боні вийшла з-під навислого вербиного коріння й підійшла до річки над саму воду. Махає.

— А візьми-но, Микито, човна та поїдь, — що воно за мара?

— Я, Семене, боюся, їй-право, боюся...

— От козак — "боюся"!

— Який я в чортового батька козак? Дома діти та жінка з голоду, мабуть, попухли або на панщині спину гнуть, а ти тут козакуй цілого півроку!

— Хло-о-о-оп-ці-і-і!.. По-дай-те чо-вна-а-а!

— Чуєш? По-нашому кличе. А ну, попливи!

— Та що б там не було, — промовив нарешті Микита.

Через чверть години він вже плив назад з чужинцем.

— Марко? — здивувався Семен.

Марко дав знак і той змовк.

— Де ж ти був і чого повернувся? Та ти знаєш, що князь тут тебе четвертувати велить?

— Я бачу перед собою не князя Дмитра, а селян Микиту Голуба й Семена Дубового,
— промовив Марко.

— О! Я розумію, — озвався вже тихше Семен. — Ти хочеш сказати, щоб ми про тебе нікому не сказали?

— Словом, ви мене не бачили, а вночі ви приведіть мені старого Якима.

— Панського джуру?

— Еге!

— А тепер ти, Марку, сховайся, бо, здається, сюди хтось іде. Чуєш, щось тріщить.

— Не йде, а їде, коні тупотять,

Марко тільки кинувся до очерету, як раптом:

— Стій!

Князь Дмитро Вишневецький стояв на три кроки від козаків і націлявся з рушниці.

Марко став.

Ба-бах! Розляглося по очеретах і відгукнулося в кручі. Дим заслав усіх присутніх.
Але ту ж мить почувся стогін і далі:

— Рятуйте!..

Хлопці кинулися, і перед ними таке видовисько: Марко сидів верхи на Вишневецькому, а той просився:

— Пусти, Марку, я вже прощу тебе... дам землю, табун коней...

— Ха-ха, — зареготався Марко й випустив Вишневецького. — Ти думаєш, мені твої коні потрібні?

— А чого ж тобі треба од мене? — з жалем промовив покуйовджений князь, поглядаючи скося на свою рушницю, що була вже у Марка.

— Я прийшов тобі сказати, щоб ти покинув свої дурні-химерні мрії.

— Які мрії? — перебив князь Дмитро.

— Мрії про своє тут панування. Бо тут ти жити не будеш. Степи для тих, хто любить волю, а ти злодій, людей поневолюєш, мордуєш. Чого тобі треба було, що ти загнав все село, вільне село, що втекло з-під таких, як ти в болота?

— А тебе хто прохав заступатися за село?

— Я дитина того села. Мій батько був перший, хто проник у той Дикий Кут, з котрого ваша милість тепер збирає хліб, випасає худобу, б'є звіра і гонить смолу, А ті шляхи, що тепер твій льокай, пан Лучко, ганяє до Польщі худобу та вози шкур та риби, перший проложив мій батько.

— О роде нечестивий!.. — почулося з кущів, — камо піду од духа твого й од лиця твого сквернословного, камо втечу?

Із кущів, трясучись як лист, виліз отець Карпо, що під час бійки туди заліз.

— Однак, що ж ти мені радиш? — спитав, замислившись, князь Дмитро.

— Я раджу тобі відпустити тих селян, що одірвав од родин та поля й гноїш тут у болотах. Бо не всидіти тут тобі, ясний пане!

— Чому?

Тут будуть татари. Пролетиться кров. Та коли твоя, чи козаків твоїх, що вірно тобі

служать, — не жаль. Вони також ллють кров татарську, але селянства мені шкода. Невинне трудове селянство ти, здобуваючи собі багатства й слави, загнав сюди...

— Годі. Покинь, Марку! Я тебе не держу. Іди, звідки прийшов, а ви, — звернувся він до вартових, — за те, що не застрелили його, як собаку, будете покарані, як зрадники!

— Я іду, — сказав трохи згодом Марко. — Ходімо, хлопці.

— Ми не підемо. Будемо молити його світлість про помилування, а за тобою не підемо.

— В тебе нема нікого, а в нас вдома діти малі.

— Прощайте, — промовив Марко. — Ждіть панської ласки...

— Ну, моли бога, що ми зійшлися один на один, — кинув князь.

— Чекай, ще зустрінемося, — гукнув Марко й щез в очеретах.

VIII

Передвечірня доба. У відчинене вікно світлині Вишневецького, що виходить вікнами на крутий берег острова, повіало холодком. Легенький вітрець тихесенько голубив розкішну чуприну сонного Вишневецького, що відпочивав на новій дубовій лаві, засланій м'яким татарським килимом.

Яким обганяє мух на панському обличчю.

Махнув ще раз Яким зеленою галузкою кучерявою над видом князя Дмитра, й воно трохи поморщилося.

— Боїться, — подумав старий Яким і замислився.

Став серед світлиці, склав на животі руки й далі мислив:

— Боїться... Сонний боїться... А як же почувають себе ті, яким ще зранку було виголошено присуд повісити, і які через чверть-півгодини мусять умерти?..

Це про Семена Дубового та Микиту Голуба думав старий Яким.

Якимові вже на сьомий десяток пішло. Він здавна служить у Вишневецьких. Був джурою у батька, нарешті виховав і сина — князя Дмитра.

Дмитро — вихованець Якимів. Десь далеко по варшавських палатах грався він з ним, школярем. Далі виріс на парубка князь. Де б не їхав, куди б не йшов, Яким завсіди при ньому... як за няньку. Ось і тепер... Спить князь Дмитро на дикому острові, кругом степи, болота. Дико, пусто. Лише зверху через західні вікна кидає світло сонце, що й до того світло панові Дмитрові, — та той самий незмінний Яким обганяє на князеві мух.

— І чого ми тут? — запитує в себе Яким. — Неначе на полювання виїхали...

Не раз виїздив на полювання князь Дмитро Вишневецький по степах і лісах волостей своїх багатих. Та не було такого дивного полювання, як оце зараз. Півроку вже стоять на одному місці. Скільки люду вже тут загинуло...

— А за що? — з розпачем запитує старий Яким. За що?..

Підвів старий джура очі на князя. Той усміхнувся сонний з-під розкішного чорного вуса.

— А йому чудно? — напівголосно промовив Яким і перший раз він не злюбив князя.

Хоч почуває старий Яким, що ненависть до князя затаїлася ще дві години назад, коли той, лягаючи на це ліжко після смачного обіду, говорив Вовкові:

— Перед заходом сонця розбудиш мене. Треба буде провчити отих чортових мужлаїв та на їхньому прикладі й другим показати, як треба слухатися панського слова та як вірно йому служити.

— Слухатися, служити... — думає далі старий Яким. — А ось він, Яким, 60 років служить у князів, слухається їх. А що доброго він від них бачив? Хіба покидьки з панського столу?

Довго отак стояв і думав над сонним Вишневецьким його старий джура.

І що нижче спускалося сонце, то заклопотаніше дивився на нього Яким, то більше думок находило в голову старому.

Яким рішив... Вишневецький хоч раз мусить його послухатися, вволити на його прохання.

— Та обгонь же хоч мух, гаво чортова! — почувся Вовків голос над Якимом.

Голосний, раптовий. Вишневецький прокинувся.

На дворі били у казани, — скликали всіх острівних мешканців на видовисько.

Коли князь Вишневецький, потягнувшись як кіт, спросоння наблизився до дверей, у Якіма вирвалося:

— Пане Дмитре, ваша ясність...

— Чого тобі, Якиме? — оглянувся той.

— За що ти їх караєш? Може вони невинні?

— В свій час тебе питаємо. Поки що без твоєї поради обійдуся.

І перед самим Якимовим носом зачинив мінно двері.

Старого здавило під груди. Упав грудьми на підвіконня. Щось залоскотало в горлі під бородою, й він хотів уже заплакати, як раптом у відчинене вікно долетіло:

— Шановна громадо!

— Тихше, пан Дмитро говорять.

Підвівся старий і пішов із світлиці.

.....

Перед ним на широченькім майдані було незвичайне видовисько. Посередині, оточені кінними челядинцями, стояли похнюпившись Семен та Микита. Біля їх під старим дубом, що стояв серед майдану, висіли два шнури.

— Будуть вішати, — стукнуло в голову старому, і він твердо пішов до них у середину.

Трохи осторонь, навколо заарештованих купчилися козаки-челядинці й селяни. Скрізь ішли балачки. Люди не розуміли, в чому справа:

— За що?

— Чим вони провинилися? — світилося в кожних очах, скерованих на постать князя та Вовка.

Вони також стояли в колі, недалеко дуба. А під самим дубом стояло чотири ще

молоді челядинці Вишневенького й отець Карпо з хрестом і євангелією під пахвою.

Живо вдарила у вічі отака картина старому Якимові, а вуха вже ловили слова Вишневенького:

— Перший закон у життю козацьким — це вірність і покора старшим. Тільки за такого ладу можна встояти проти ворога... Ці два козаки порушили військовий звичай і тому мусять бути покарані на горло.

Козаки-селяни зойкнули, а челядинці погрозово повихоплювали шаблюки. Хвилина тиші. Далі дикий крик:

— Це, товариство, брехня! Ми не з ворогом розмовляли на варті, а з нашим земляком, селянином Марком Голим.

— Хлопці! — заревів Вовк, забиваючи голос Семенів, — виконати наказ пана!

По два челядинці вхопили зв'язаних Семена та Микиту й потягли до шнурів.

Забили гучно в казани.

Тоді старий Яким, що стояв уже біля князя Дмитра, швидко підійшов до одної з петель і надів її собі на шию. Здивований довбиш перестав бити у казани й задивився на старого. А він, надівши повагом петлю, скинув свою коштовну свиту, подаровану князем на одному з урочистих сімейних свят, і кинув до Вишневенького:

— Візьми, князю! Подаруєш Вовкові.

— Якиме! Що ти робиш, Якиме!? — закричав несамовито князь.

Натовп завмер.

Яким, показуючи на Семена та Микиту рукою, мовив:

— У них теж є діти. Вони також виховували когось дома, як я тебе.

А далі, повернувшись сміливо до князя:

— Ти можеш їх вішати. Твоє панське право й сила, але я також маю право на свою голову...

— Чого ж ти хочеш, Якиме? — схвильовано запитав Вишневенький. — Кажи, ну, кажи ж, мій дорогий джуро!

— Я хочу, щоб і вони мали право володіти своєю головою. Коли ти їм не віриш — відпусти їх туди, куди вони захочуть, а будеш вішати їх — вішай і мене. Ми однаково винні.

— А воно й правда, — шептав з другого боку Вовк, — давайте ми їх помилуємо. Бо надалі буде небезпечно. Хвилюються люди. А щоб було безпечніше — видайте, пане Дмитре, всім козакам тої горілки, що привіз пан Лучко з замку.

— Згода. Ей, хлопці! — крикнув князь на тих, що збиралися вішати. — Розв'яжіть арештованих і одпустіть їх під три чорти.

Семен та Микита низько вклонилися Якимові, а той, прощаючись з ними, прошептав:

— Ідіть туди, де є ще воля.

Через годину весь острів потонув у співах.

Тоді ж дві постаті тихо одпливли човном у темряву літньої ночі.

ІХ

І снівся Вишневецькому сон. Стоїть ніби він на великому перехресному шляху. Кругом ані душі, — один лише він стоїть на своєму коні. Де не візьмись — пан Лучко:

— Пане Дмитре, ваша ясність, комори тріщать од хліба, люди, притягнуті мною за допомогою челядинців, наловили по річках та ставках риби й насолили; бодні, салом переповнені, тріщать та просяться на продаж. Горілки цілі барила чекають на ваші байдаки, на ваші чумацькі валки й просяться за кордон.

— Де ж ваш шлях до Білгороду та Очакова, пане Вишневецький? Де?

Дивиться Вишневецький, а на двох шнурах під дубом він і отець Карпо замість Микити й Семена висять. І чує пан Дмитро, як шнур затягає горло, ось-ось ніяк буде дихати...

Задихається пан Дмитро, але раптом:

— Бу-х! Ба-ба-х! — постріли й Дмитро сам вже тікає з Січі.

Тікає на північ до Москви. Кланяється, просить допомоги. Далі пан чує крізь сон плач дитячий, жіночий:

— О пане, пане! Будь проклятий ти, цю перший ступив на цю землю, що перший заснував притон і опіку розбійників і вбивців.

— Проклятий, проклятий будь, пане Вишневецький!

Хоче прокинутися пан Дмитро й не може.

Б'ється, як риба об лід, пан Вишневецький і боїться за душу свою грішну. Падає непритомний. А далі — знову жах.

Сильний регіт прокотився над самим вухом Вишневецького...

І сниться знову...

Він, князь Дмитро Вишневецький, маленький хлопчик у якоїсь жінки на руках, і стоять вони на високій скелі.

Скеля списана невідомими літерами, а жінка, що його держить, якась дивна.

То вона схожа на полонянку і приваблює собою, то раптом, коли панові Дмитрові забажається обняти її, вона хмурить величне чоло, а далі всміхається:

— Бідний ти хлопчик. Ти ж лише одна сотенна частка від мене. Маленький ти, пане Дмитре!

Чує — холодом віє од цієї великої суворої дівчини, але ж і встати й побігти чи поїхати верхи од неї він не може.

— Ти мій, — чує він суворий-ласкавий голос жінки над вухом, — і тобі нема чого тікати від мене. Та й не втечеш, коли б і захтів.

— Хто ти? Кажи, хто ти, — питає пан Дмитро Вишневецький. — Ти мати моя? Але ні, — моя мати була лагідна шляхтянка. Вона любила й пестила малого Дмитрика. А ти?..

Знову бачить холодно-теплу усмішку князь на устах невідомої. І чує голос:

— Ти мій і не мій. Вас у мене багато.

— Хто брати мої? Покажи, ненько, і які вони.

Зійшла жінка з маленьким князем Вишневецьким з скелі-гори, і побачив тоді князь Дмитро, що скеля, на котрій вони стояли, помережана латинськими:

I-VII VII-X X-XVII XVII-XIX XIX-XX.

— Що це означає? — спитав князь Дмитро, і голос йому самому здався таким тихим та жалісним.

— Це все моє сімейство. Діти тут... Мої.

— А що означають ці латинські помітки?

— Вони означають, од якого чоловіка які діти. Ти подивись: це шухляди помічені, — сказала суворо-ласкаво жінка й одсунула майже порожню шухляду з поміткою I-VII.

— Чому тут так порожньо?

— Бо в цей час я ще не дійшла літ і не могла родити своїх дітей.

— Та хто ж ти така?

Не треба тобі знати. Після визнаєш. Я — мати твоя.

Здригнувся князь Дмитро.

А хто твої сини ще, хто мої брати? Кажі, кажи мені, мамо!.. Кажі, кажи мені, мамо!.. Кажі... — і князь Вишневецький голосно заплакав.

— Ну, цить же, цить! Бач, який ти нікчемний у мене. А дивись, доживу до того, що найдуться дурні, які й тебе в герої пошиють та пісні складатимуть, — сказала вона.

— Так кажи ж, моя ніжна сувора нене, хто ти?

Жінка зробила дуже суворо-ніжний вигляд і тихо-голосно промовила:

— Я — Історія цього народу, що тут живе у цих краях, у мене сестри-історії інших націй, а всіх нас об'єднує одна мати — історія всесвітня,

— Ось дивись тепер скоро, — весело-сумно промовила вона і витягла шухляду з поміткою VII-X, — отут я була молода та зелена. І в цю добу я кохалася з силами природними. Сили природи тоді панували над нашим народом, силам природнім пісні складали, в сили природні вірили. Отоді, кажу, я була молода та зелена.

— А отут що? — спитав малесенький Дмитро, шляхетний князь, тикаючи своїм малюсіньким пальчиком на шухляду X-XVII

— Тут у мене багато синів. І всі вони такі ж, як ти, порівнюючи зо мною, маленькі й нікчемні. Але найдуться дурні й такі, — вона ткнула на засушену фігурку Володимира — князя Київського, — що отаких лайдаків і за святих уважатимуть.

— Хто ж твій чоловік був, мамочко моя? — несміливо, соромлячись, запитав Вишневецький.

— Він зараз ще живий й називати його імені не буду. Тепер люди звуть його де "злом", де "розбишацтвом", де "кріпацтвом", де "торгівлею", а учені колись прозвуть його *торговий капітал*.

Так виходить, що я не син князя Вишневецького, а торгового капіталу? І "ха-ха-ха", — хотів чванливо, крутячи чорного вуса, протягти пан Вишневецький, але вийшло тонесенько-тонесенько:

— Пі-пі-пі-пі-пі-пі-пі...

— Вибач мені, моя ласкаво-сувора мамо, пусти мене, бо я вже боюся... А скажи, —

додав він, — чи не можна б було побачити, що далі ти, ненько, народиш?

— Ні, — промовила із сміхом-плачем історія, — всього показати не можна. Я тобі можу показати того дивака, що перший піднесе перо (тоді буде за шаблюку правити), щоб показати тебе з цієї шуфляди на люди таким, як ти справді був.

— Ось він! — і вона ткнула на мене (автора) пальцем.

— Ото він такий?.. Ха-ха-ха! — зареготався пан Вишневецький... і прокинувся.

В хаті було видно, хоч і була ніч. Глянув у вікно на той бік Дніпра й похолов.

Весь степ і низький берег Дніпра по тім боці були вкриті вогнями.

Вовк та Яким, що терли до цього часу виски й лоскотали попід руками Вишневецького, легко зітхнули.

— Пане! Пане Дмитре! — прохав Вовк, — вставайте, бо все 'дно ми згинули отут... Татарська орда облягла ще з вечора...

— Так чому ж ви, чорти, мене раніш не розбудили?

— Я ж казав, — вступився Яким, — що ми ж і в пеню попадемо, як колись я ще вдома за Марка та полонянку.

— Будили ми вас, ваша світлість, ще з вечора, а ви як неживий. Ми думали спершу, що вмер, але ж послухаємо вухом — б'ється серце.

— Ч-чорт! — заревів князь, — думайте краще, як од татар оборонитися. Як там поспільство? Не бунтує?

— О, що ви, пане! Хіба ж вони такі дурні? Хоч дехто спершу й промовляв, що тут же в орді Марко з хлопцями, але кому охота йти до татар в полон? Це їм саме страшне, і хоч би як вони нас не любили, вони будуть захищатися, як божевільні.

.....

.....

Х

Широкий та просторий розлігся степ татарський. А через нього понад Дніпром-Славутою в'ється татарський шлях, зміюкою вигинається. Вузька доріжка перерізує степи, гаї та гайочки, то спускається в балки, то піднімається на горбочки.

Тягнеться шлях, а навколо пуща. Перебіжить заєць навскоки з жорсткої тирси до болота води напитися; стане на задні лапки, поведе очима й поскаче далі. Сипне, як горохом, куріпками вздовж дороги, махне-прошумить господар степу — орел, і знову тиша...

Іде пан Аучко, управитель Вишневецького з Січі од князя, везе віз добра різного, дарунки від татар кримських. Позад його загін челядинців — охорона. Рипить віз великий навантажений, покритий зверху халабудою, дрімає в ній пан Лучко, заколихується на килимах та пуховиках коштовних. Дріма на передкові візниця, час од часу хитаючись і хльоскаючи батогом по товстих кульшах сивого підручного.

Сонце піднімається и припікає.

Челядинці сонно кивають головами, час од часу штовхаючи острогами коней.

— Киртіле! Чуєш, Кириле? — протяг сонно Лучко з халабуди, — чи Золотий Гай ще далеко?

— Га? Золотий Гай? Скоро... Тпру!..

— Що там? — захрипів Лучко.

— Чоловік поперек дороги.

Два челядинці вмиль вискочили наперед.

— Ей, земляче! Чуєш?

— А ну поверни, Юхиме, його догори черева. Хто воно є?

— Та лежить якесь стерво і не ворухиться,

— Гарапником потягни його! — наказав Лучко, виглядаючи з воза.

— За що? — промовив подорожній і підвів голову.

— Микито?!

— Голубе?!

— А казали ж там, що ти з Січі втік? — дивувалися далі челядинці.

— А де Семен Дубовий?

— Не знаю.

— А ти додому?

— А ви куди думаєте? Звичайно! Цілих півтора року не бачити родини, та ще й додому не йти. Може там і живих нема нікого?

Пан Лучко злісно сплюнув і, залазячи в свій берлін:

— Сідай до візниці та доїдеш додому.

Пан Лучко недурно сердився й кривився од приїзду Микити.

.....

.....

Коли віз, поволі рухаючись, докотився нарешті до останнього кряжу, а потім став спускатися до села, перед очима Микити розіслалася така картина; замість великого багатого вільного села, замість нових рублених, біло обмазаних, вкритих новим очеретом чи білим житнім околотом хат — він побачив сірі з облізлими, як в дохлої кішки, ребрами якісь кошари. Острішки тут і там пообсовувалися — нема хазяїна, нема кому своєчасно підбити.

Два роки тому нові високі тини тепер часто-густо проламані, а де так самі пні залишилися. Нема кому дровець врубати було, — попалили. Вулиця широка споришем поросла.

"Татари побували", — подумав Микита і, під'їхавши до своєї хати, пішов на подвір'я.

Сумна перед Микитиними очима картина. Великий широкий двір зеленню послався. Хата, як і в усіх інших, — обідрана. А в дворі тихо. Не кувікають свині, не кудкудачуть кури, не ревуть воли, прив'язані до нових ясел, уздрівши господаря, як було колись. Та й ревити нема кому — пустка. Біля самої хати сьак-так прочищено, а далі, на подвір'я і тік, — все покрито високим бур'яном, лободою та щирцею.

Задивився Микита, пройшов по дворі й, не дійшовши до напівоголеної клуні, спіткнувся. В бур'яні лежало рало. Як залишив його Микита два роки тому — так і

лежить. Тільки якась блаженна душа збила новий гартований леміш, що того рою/насталив Микита.

Одчинив клуню. Пусто-холодно. На тому місці, де колись була полова, тепер купка гною переточеного мишами. Два ціпи висіли на бантині, і павук обснував їх своїми сітками.

— Невже не молотили цього року? А вже ж Спасівка минає.

— Та й чи ж посіяно було що? — подумав Микита й пішов до нової, але з обсмиканою вже стріхою, комори. Порожні засіки з проточеними мишами боками, мішок з недотовченою кутею, коробка з лубка без дна — ось і все.

А два роки тому засіки тріщали од хліба, лантухи з зерном та борошном горами піднімалися під стелю.

Похитав сумно головою Микита й пішов до хати. Ввійшов, — чистенько прибрано. Видно, що є хазяйська рука. Але ж де рушники гаптовані, що застиляли стіни, де ліжники домашнього виробу жовтогарячої та червоної фарби, що застилялися колись нові дубові лави?

Нема. Хоч у хаті й чисто.

Одчинив скриню, грюкнув вікном об дерев'яну стіну.

— Хто там? — почулося з печі. — Це ти, Марисю?

— Мамочко! — крикнув Микита, — це я. Де ж ви тут? Живі й здорові?

— Ой, мій синочку!.. — затужило старечим голосом з печі й закашлялося, а далі. — Ой, як же ти змарнів та постарівся.

Злізла з печі.

— Мамочко, рідненька, що тут є? Чому навколо така пустка? Де Марина? Зараз же молотьба?

— Молотить, моя дитино, та не вдома. У Вовків.

— Як, у батьків того ката, що людей їсть у Випшевецького?

— Ой, не кажи, синку! Спасибі їм, хоч вони не дали з голоду померти. Тут пан управитель як наклав податків! Та й хлібом, і грішми, і полотном...

— Як? Податки? Та я ж відбуваю одбучу панові вже два роки та ще и податки? — здивувався Микита.

— Казали й це, мій голубе! Так сам Лучко приїхав до громади та каже... Од податків звільняються ті, хто сам пішов до князя служити та їхні родини. Чий родич, — каже, — числиться у мене в реєстрі, тому и пільги є, а кого вигнали на князівську службу гарапником, тим, каже, нема нічого.

— Ой, прокляті! А Вовки, Скарби, Гонтовенки та інші, виходить, не платять?

— Ні. Та, спасибі, хоч Вовки нам допомагають...

— Задаром?

— Де там? Спасибі їм, хоч погодилися на одробіток. Ходить Марина на роботу до них.

Обірвалося щось у Микити Голуба, а в вухах голос Марків:

— Ждіть панської милості.

ХІ

— Ой біда! Ой біда! — набиваючи люльку, говорив Микола, візник пана Лучка, до якого прийшов над вечір Микита.

— З трьохсот, брат, дворів лише сорок дев'ять живуть, а решта — та що тобі казати — по своєму господарству бачиш. Та отаке й по інших селах.

І старий Микола пихнув люлькою.

— А як же пан Лучко? — ледве чутно промовив Микита, — господарює? — додав і окинув оком чорне подвір'я Вишневецького.

— Ото, він господарить!.. — Пах-пах! (люлькою), — він господарює. Ось хіба не бачиш? — і Микола ткнув пужалном на нові будівлі. На широкому чорному дворі князя Вишневецького стояла ціла низка нових будівель.

— Ось свинюшників наробив. Сало возить аж до Гданську. Оце перед цим цілий місяць їздили з валкою возів. Худобу туди ж ганяють щомісяця.

— Або ось комори, — ткнув праворуч Микола, — Хліба збирають сотні пудів, а на що тратять? Везуть в Кумейки і гонять горілку. Горілку знов до Гданську.

Слухав Микита... А думки линули назад до Січі, до степів, до Марка,

— Ну спасибі ж тобі, Миколо, за доповідь. Піду. Досі моя Марина прийшла.

Смеркало, Місяць піднімався червоним колом з-за Дніпра над панським садом. Микита повертався додому.

.....
.....

— Дурна; — почувся Микиті, що стояв за рогом своєї хати, чекаючи Марини.

— Ой, дідусю, — почувся її голос, — та бійтеся бога. В мене ж десть чоловік.., А ви старий.

— "Чоловік... чоловік", — зарядила його без упину. Чоловік за горами та чи й живий? А тут тобі... та й... та слухай — став шептати старечий голос.

Розмовляли зовсім близько за тином і Микита виразно це чув.

— Я тебе озолочу, заберу до себе... ну... та говори ж, моя ягідочко, — трусився чоловічий голос за тином,

Микиту трясло, як у пропасниці.

— Ні, дідусю, — тихо, але рішуче промовив жіночий голос.

— Вона, Мариночка моя... — прошептав сам собі Микита.

А вона, різала далі:

— Старий ви, дідусю. І, кажу вам правду, коли б я навіть побачила свого чоловіка мертвим, я б і після того не погодилася б жити з вами. Я ж молода, здорова, і ви мене, як кажуть, "не порятуєте, а тільки роздратуєте".

— Мариночко, моя голубочко, — лашився голос старого, — як же ж ти таке говориш, не поспробувавши?

— Пробувати тобі, гадюко? — прошипів Микита і схопив старого Вовка за товсту шию.

Той пручнувся. Схопилися.

— Мик.. — хотіла крикнути Марина, але старий Вовк вже сидів на Микиті й підніс до горла захалявного ножа.

Блиснув ніжик і загородився по ручку... в землю.

Марина вчасно одхилила руку старому і вчепилася кігтями в бороду.

Завив старий Вовк і вмілим рухом Марини повалився на бік.

Задихаючись, Микита вирвав коляку з тину і вдарив старого Вовка, що кинувся тікати, по ногах. Той упав. Тоді Марина підскочила і всадила в бік його власного ножа.

Заревів старий ласун і випустив дух.

Тихо стало навколо.

— А тепер ти йди, — озвалася вона до Микити.

— Куди йти?

— Назад, звідки прийшов. Так хоч колись повернешся, а залишишся тут — все 'дно покарають.

— Мариночко! Розумна й вірна ти у мене... Але ж заховати треба хоч оце опудало, щоб менше наклепів на тебе було.

Через Микитин двір і леваду до Дніпра через бур'ян вузенька стежечка до кладки. Біля кладки човен прип'ятий. Два роки тому Микита рибу ловив, а тепер пригодився для іншого.

Марина й Микита підпливли до панського саду.

Вузенька мережка очерету захищала їх і робила непомітними для чужого ока, що дивилося б з гори, з вулиці.

— Посидь, отут десь має бути хвірточка, — промовила Марина й виплигнула на широку панську кладку, що виходила на декілька кроків од берега над воду.

Через хвилину старий Вовк з ножом у боці відпочивав у панському саду. А Микита знов майнув у степи.

XII

Чорною хмарию татарсько-турецьке військо суне з низу. Тисячі вершників попереду, позаду сотні скрипучих гарб двохколісних татарських немазаних, ще далі худоба на харч.

Попереду на покритих дорогими килимами верблюдах ідуть хан татарський, паша турецький, молдавський господар і Марко.

Тяжко йому дивитися на таку компанію, та думка про помсту над Вишневецьким не кидала його й він кріпився. До речі, він навчився розмовляти по-татарськи. Говорить добре.

Ще Оленка, полонянка Вишневецького, навчила, нехай царствує. В поході дитину привела від нього — та и з гарячки померла. Поховав Марко її вкупі з Семеном Дубовим, від того часу вірним джурою своїм, поплакав та й забувати став.

Але сьогодні він не може її викинути з голови. Обідали в паші. Розбалакалися.

— Татари взагалі люблять про жінок говорити, — думає собі Марко. — Мабуть тому, що за своїми чортовими порядками їх не бачать.

— У мене, — каже паша, — є жінка, якій вже літ понад сорок, але вона зберегла всю жіночу красу. З України сама, — додав.

Марко здригнувся, потім дивився на неї. Плакав і дивився. На що хан, і той, побачивши, сказав Маркові:

— На твою покійницю схожа.

Їде Марко верблюдом, хитається одноманітно, а на думці:

— Олена. Вилита Олена. От якби жива була. Підіслав би, хай поговорили, бо самому поговорити — накликати гнів і підозріння паші.

І пригадується Маркові, як вона, Олена, оповідала йому, що в неї є десь мати в Туреччині і що мати народилася на Вкраїні. Тільки не знає де. Бо продано матір тоді, коли Оленка ще не вміла розмовляти, не розпитала в матері — звідки.

"Може вона?" — думає далі Марко.

Під'їхав гарним сивим конем Семен.

— Слухай, Семене! У турецького паші є жінка з України, що дуже на мою Оленку скидається...

— Бережіться, бережіться, — прошепотів Семен. — Бо ви знаєте, що варто паші хоч трохи запримітити, що на його жінку хто задивився, як раптом велить четвертувати.

— Та ні, я тобі не те хочу сказати, що ти думаєш. Я хочу порадитися з тобою про таке: коли злапаємо Вишневецького, що за його брати? Гроші чи оту жінку?

— Краще вирвати жінку. Паша на таку міну пристане. Бо ж він з Польщі сім шкур викупу за Вишневецького здере.

— Січ видно! — сказав хан, порівнявшись з Марком.

Той здригнувся, підігнав верблюда і встромив свій погляд на північ.

.....

.....

Увечері в хановім шатрі відбулася військова нарада.

Семен Дубовий, що встиг за тиждень п'ять раз одвідати Хортицю, розповів, що коли козаки-селяни будуть відпущені на волю, а полон загрожує лиш козакам-челядинцям, тоді можна брати Січ хоч руками.

І на цій умові кипіла жвава суперечка.

— Би мені скажіть остаточно, — гарячився, кидаючи об землю люльку, паша, — скільки там усього козаків-челядинців?

— Сімсот душ, — відповів Марко.

— От бачиш, коли у мене наказ од самого султана менше як із тисячею й додому не вертати. А до того зрозумій нарешті, цю нам треба чоловіків роботящих: з лайдаків-челядинців цю ти зробиш?

— А селян? — спитав він знову.

— Півтори тисячі.

— От бачиш. З-під самого носа випускати стільки робочих рук, а брати казна-що...

Треба, щоб хоч три сотні додати селян, — говорив Маркові паша.

Той не згоджувався. Марко не міг собі уявити, щоб він міг віддати своїх земляків у полон.

— Коли хочете здобути хоч сімсот, то згоджуйтеся, — сказав він, — а ні, — то будемо цілу осінь стояти.

Хан моргнув косим оком паші.

— Згода, — сказали обидва, — хай буде твоє.

— Завтра наступаємо, — удався Марко до Семена, — перекажи на той бік.

Через п'ять хвилин Семенів човен був по тім боці в очеретах.

XIII

Була ніч. Буря ревла несамовито.

Вишневецький не спав. Цілу ніч він ходив з вірним псом Вовком по стінах фортеці. А вона тепер змінила свій вигляд. Обриваючись круто трьома боками над Дніпрову воду, вона четвертим на північ — хоч не сягала берега, але звідти була стіна. Зовні дерев'яна, стіна з середини була обсипана землею, так, що з нутра сходити на стіну було дуже легко, як на некрутий горбочок. Вздовж всієї стіни на протязі трьох кроків — вартіві.

Пильна охорона, багато й припасів до пострілів з самопалів — кременю, пороху й олова наготував князь, та неспокійно себе почуває пан Вишневецький.

Не боїться він ані турків, ані татар. Боїться пан Дмитро внутрішнього ворога. Ще місяць тому пройшла поміж січовиками чутка, що з'явився якийсь грізний отаман на порогах. Тоді ж зникли десятків зо три й січовиків-селян, а решта селян помутилися. А перед самим приходом орди, так казали, що бачили й самого отамана, та не пізнали хто: одні казали, що то Марко, інші — Микита Голуб.

— Робили, ви трус по околишніх очеретах? — спитав Вишневецький Вовка, й обидва зупинилися на стіні, якраз супроти шатрів хана та паші по тім боці.

— Робив, та нічого не знайшов. Та й як його знайти в таких нетрях?

Раптом широке полум'я осяяло весь острів.

Не встигли Вишневецький з Вовком оглянутися, як уся північна частина стіни, що виходила на сухий, палала.

В той саме час татари вилазили на стіну з півдня.

Вмить було перев'язано вартових.

Зчинилася бійка, та недовга. Не встигли челядинці разів зо два випалити туди на північ, як з півдня заревли постріли.

Татари самопалів не мали і билися з луків стрілами або рубалися шаблями чи кололи списами. Постріли означали, що нападають не татари.

— Наші йдуть! — почулося з гурту козаків-селян, що під час бійки збилися до купи навколо одного з куренів.

Ревла буря, кричала татарва, вилазячи один по одному на козацькі стіни, а серед

пострілів чулося:

— Хай живе отаман Голий!

— Слава! Слава!

За ніч Січ упала.

.....

Осіннє сонце, розігнавши Дніпрові тумани, освітило таку картину.

Замість колишньої фортеці князя Вишневецького було пожарище. Тут і там валялися трупи.

На місці високої дубової світлиці князя Дмитра стриміла лише висока паля, а на ній труп челядинського старшини Вовка. Там і тут куріли недопалені стіни фортеці й козацькі житла — курені.

А на другім боці так.

В широкому колі стоять перев'язані один до одного полонені козаки. Козаків-селяни, що під час бійки й після трималися один одного, чекаючи визволення, — також перев'язані, хоч і окремо.

Трохи далі стояло до півсотні козаків з Голубом Микитою на чолі. Це ті, що підпалили фортецю Вишневецького і пострілами з самопалів замутили козаків-селян.

Очі всім були сумні, хоч у кожного блищав вогник надії.

— А може?

— Може одпустять? Марко ж наш.

І дивилися всі до ханового шатра.

Навколо полонених стояла варта з голими шаблями.

Татари й турки ходили навколо козаків і оглядали, як худобу.

Вмить з'явилися крамарі живого товару. Бряжчали грішми в гаптованих золотом капшуках, оглядали козаків, дивилися на руки, намацували м'язи.

Татарська охорона купців пропускала вільно, хоч простим заборонялося заходити в коло.

Хоч як це дивно, а в орді тоді панував спокій і тиша.

.....

В хановім шатрі кипіла лайка. Марко бив себе кулаками в груди і переконував своїх спільників, хана та пашу.

Перший мружив косі й до того вузькі очі й злодійкувато посміхався.

Другий крутив тільки головою: не буде діла!

Марко гарячився, клявся Аллахом, Мохаммедом, та все дарма.

Нарешті паша встав, витріщив свої булькаті чорні очі на Марка, та по-татарському:

— Мовчи! Ти хто? Князь, шляхтич, що ми маємо тебе слухатися? Та, нарешті, й шляхтичі мені у Волощині той рік продали п'ятсот чоловіків бидла. А ти хочеш? Та хто ти?

— Заберемо усіх, — крикнув і хан.

Марко похнюпив голову. Далі:

— Іменем Аллаха прошу вас визволити хоч людей отамана Голуба, що допомагав нам у бійці.

— А ми його просили? — насмішкувато перепитав паша.

— Я тобі кажу, — вступився хан, — забирай до себе ще двох, окрім Семена, і їдь куди хочеш.

— Ну гаразд! — процідив крізь зуби Марко.

.....

— Коли я брав з собою полонених українців, — казав Маркові паша, виходячи з шатра, — то завжди давав своїй жінці відпускати двох людей на волю.

— Чому? — перепитав той, не підводячи голови. — Бо вона казала, що в неї є десь на світі син і дочка. Вона щоразу, тільки привозили до Царгороду свіжих людей, виходила, обдивлялася і двох вибирала на волю.

Вийшла до полонених. Ті підвели голови й впилися очима в Марка. Той із сльозами на очах дивився в землю.

Охорона стала в тісніше коло.

Марко підійшов до полонених і показав на Голуба. Далі, глянувши по інших, вказав на старого Якіма.

Вартові татари підвели їх.

Раптом усі присутні приклали руки до грудей і опустили очі долу.

Марко глянув і зблід. Перед ним стояла його Оленка.

Протер очі й знову.

Ні. Не вона.

— Звідки ці полонені, пане? — стиха промовила вона до Марка.

— Я не пан.

— Гм... — повела очима по людях.

— З села Дикий Кут та інших сіл князя Дмитра Вишневецького.

— Ой! — простогнала вона і впала на руки свого євнуха. — Земляки?..

Марко зблід.

— Товариство! — тремтячим голосом промовив він, — доля наша невільників селянська складалася так, що я, кого ви від сьогоднішнього дня проклинатимете, і ось ця жінка — дружина турецького паші — ваші земляки.

— О! Будь проклятий!

— Будь навіки проклятий... — вив натовп полонених.

— Зрада!

— Марку! Марку! — прошепотів Яким, — віддай і мене до них вкупі до турок. Я буду... євнухом служити.

— Марку, сину мій, — крикнула, підвівшись жінка паші і впала в обійми Марка.

Паша, що не розумів української мови, зблід і затрусився.

— Певно коханець, — прошептав на вухо йому хан.

Мить — і дві голови обрізала блискуча і крива дамаська шабляка.
Крик розітнувся у повітрі. Крик перемоги дикої Азії.
— На Крим! До одного чоловіка, — крикнув хан.
А над двома трупами, що лежали по цей бік Дніпра, пролетів чорний крук.

XIV

Довго літав по світу князь Дмитро Вишневецький, що втік із Січі до Москви. Приходив до Криму з військом численним московським. Наймався до Польщі знову. Нарешті захотів попанувати у Волощині. Але там його впіймано й передано турецькому султанові.

Пісня про Байду-Вишневецького переказує нам за його загибель — він нібито помер лютою смертю у Царгороді, висячи ребром на гаку.

Але де і як дійсно загинув князь Дмитро Вишневецький — невідомо...

КІНЕЦЬ.